

-Ոչ կարեմ տալ քեզ գոր խնդրեցեր:
 Եւ յարուցեալ տիկինն յաղօթս, եկաց առաջի սրբոյ նշանին և երկիր եպագ արքայ և գնաց զճանապարհն իւր: Եւ ասէ արքա զնեծամեծս իւր:
 -Այրի սիրտ իմ յաղագս բարեառիմ և հաւատարիմ կնոջն այնմիկ: Բանգի բազում ծախս հանեալ ի դրան իմում և դարձաւ գնաց՝ տրաւում և ունայն:
 Անդ էր Յոհան՝ այր փիլիսոփա և սուրբ և սիրեալ գնա արքա: Եւ ասէ Յոհան ցարքայ:
 -Արայ գոր ասեմս: Դի՛ր սուր ի պահարանի սրբոյ նշանի տեսուն: Եւ ասա զկինն, զի աղօթս արասցէ: Եթե կամք լիցի սրբոյ նշանին՝ տացէ նմա մասն, ձեռամբ հոգւոյն սրբոյ:
 Եւ հաճոյ թուեցաւ բանն առաջի արքայի: Յղեաց և դարձոյց զկինն և եկալ եկաց առաջի նորա: Պատասխան ետ արքայ և ասէ:
 --Ով կին դու, մեծ հոգս եղեր դու ինձ: Եւ արդ զնեմ սուր ի պահարանի սրբոյ նշանին Բրիստոսի: Եւ դու առեալ զեպիսկոպոս և զբահանայ քո և արասցուր աղօթս՝ հսկմամբ զիշերոյ: Եթե հաճոյեսցի տեսուն Աստուծոյ, տացէ քեզ մասն ըստ հաւատոց քոց:
 Եւ երկիր եպագ տիկինն արքայի: Յայն ժամ հրամանաց արքա բերել զնշան խաչին և բացեալ զարկոյն ուր կայր փայտն սր., իսկ և որին ոսկի և եղեալ դանակ ի նմա, կնքեաց մատանեալ արքունի: Եւ եղև ի մտանել արևուն, եկալ առաջի սրբոյ նշանին եպիսկոպոսունքն և բահանայք բազումք, միաբան բազմութեամբ: Հաս և Յոհան Մայրազոմեցի և հսկեցին զգիշերն ամբողջ սաղմոսիւր և խնդումովք, մինչև զառաւոտն: Իսկ թագաւորն բացեալ զոսկի պահարան խաչին և ահա տեսանէր մատուն երկու հատեալ ի սրբոյ փայտէն: Եւ հիացեալն զարմանալօք ընդ հաւատս կնոջ: Եւ ասէ թագաւորն:
 --Ով դու կին, մեծ եմ հաւատք քո:
 Եւ երանէին ի վրա եղեւոցն: Եւ ասէին միաբերան:
 --Երանի է փճակի սրբոյն Գ. Լուսավորչի:
 Եւ առեալ գնաց տիկինն, գոր շնորհեցաւ նմա յԱստուած զնշան խաչին: Եւ իբրև գնաց ընդ ճանապարհն, անցեալ ի դաշտին, որ Հացունեաց կոչի: Եւ մինչ ղեռ երթային զճանապարհով և հանկարծակի նստաւ ջորին, յորում էր նշան խաչին, յոսկիապատ կառքն և ոչ եղև շարժել գնա: Նաև ոչ եպիսկոպոսքն և ոչ բահանայքն: Ապա առեալ տիկնոջն զսկեխոն ոսկի ի գիրկ իւր, յորում էր նշան խաչին և ոչ կարաց շարժել ի տեղոջն: Եւ յոգոց հանէր, լայր:
 Եւ հորդահոս յեղոր զարտասունս և ասէր:
 --Տեր Յիսուս, ողորմեալ ինձ: Եւ արդ զի՞ գրկես զիս ի ցանկալի զանձուցս, գոր քեզն աւանդեցիր ինձ: Զի կամիմ տանել զսա ի բնակութիւն հարց իմոց:
 Եւ լուռ լինէին իբրև ժամ մի: Ապա սկսասա տիկինն լալազին ասել:
 -Ով տեր Աստուած իմ, դու նոյն տերն ես և այս սովորութիւն քո որպէս և ասացիր, թէ այլք փաստակեցան և այլք մտցն ի փաստակս նոցա:
 Եւ ահա եկն այր մի միայնակեաց, որ էր ի լերինն բնակեալ և ասէ զտիկինն:
 --Ով, բարեպաշտ տիրուհի, հրամայեաց տեր Աստուած բնակիլ սր. նշանիդ յայսմ տեղոց:
 Եւ ապա լուեալ, ետ փառս Աստուծոյ: Եւ շինեաց վայելուչ վկայարան ի տեղոջն: Եւ գնաց զաւանն Հացունեաց և զԳնունդ աւանին և ետ ի վանս նշանի խաչին: Եւ ինքն գնաց յաշխարհն Սիւնեաց և անդ պատմէր զմէր սրանչելիսն Աստուծոյ և զգործութիւն սրբոյ նշանի խաչին ի փառս Աստուծոյ:

ИСКАНДАРЯН Н. М. — **Армянское средневековое сказание под названием “Ацунянц хач”.** В данной статье была сделана попытка ознакомить читателя с одним из жанров богатой армянской средневековой литературы вообще и сказания в частности. Это сказание было обнаружено нами в древних армянских рукописях. Оно повествует нам об историческом походе греческого царя Геракла в Персию (Պարսկաստան), с целью вернуть ранее похищенный крест в храм Христа. В этом благородном деле Гераклу предлагает свою помощь княжна Сюника Бюрег, которая за свое боголюбие была награждена частью креста.

В сказаниях армянского средневековья отражена действительность всех периодов жизни армянского народа, и почти всегда сказания носили религиозный характер. До 12-13-ых веков в сказаниях чаще всего отражались героические поступки царей, князей и полководцев армянской истории. Кроме того, что это сказание было описано в рукописях (N 1775, 3461, 3519), оно освящено также в “Истории” Шапуга Багратуни, где оно переплетается с общей историей 7-го века.

¹ Յոհան — Մայրազոմեցի, հմուտ աստուածաբան, Կոմիտաս կաթողիկոսի տեղապահ (621-628):

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆԻ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԻ ՄՇԱԿՄԱՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ԱՐՄԻՆԵ ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ

Օգտվելով ազգային ժողովրդական բանահյուսության հարուստ զանազանից՝ Աղայանը հիմք դրեց հայ գրականության մի շատ կարեւոր և հետաքրքիր ժանրի՝ գեղարվեստական հեքիաթագրության: Նա բարձր գնահատելով հեքիաթի անգնահատելի դերը ժողովրդի հոգեւոր կյանքում՝ իրեն նվիրեց ժողովրդական հեքիաթներ մշակելու բարդ ու ստեղծագործական ջանքեր պահանջող գործին:

Գրողի համար հեքիաթներով զբաղվելու արգասավոր տարիները 1881-1911 թթ. են, երբ նա հավաքել, ուսումնասիրել, օգտվել է հայկական, Մերձավոր Արեւելի, Անդրկովկասի եւ այլ ժողովուրդների բանավոր եւ գրավոր ստեղծագործություններից, մշակել է տասնյակ հեքիաթներ, փոխադրություններ ու թարգմանություններ է կատարել, որոնք ընթերցելիս չի զգացվում դրանց ոչ հայկական ծագումը:

Ե. Չարենցի անվան գրականության եւ արվեստի թանգարանում, Աղայանի անձնական արխիվում պահպանված ձեռագրերի վրա կատարած նշումների, գրառումների, ինքնագրերի սեւագիր տարբերակների ու Աղայանի ստեղծած գոհարների բաղդատումը բանալի են ծառայում թափանցելու գրողի հեքիաթագրության ստեղծագործական աշխարհը եւ ըստ ամենայնի առնչվելու նրա գրական մշակման հիմնական սկզբունքներին:

Աղայանը հեքիաթները, գրույցներն ու ավանդությունները, այլ հարստացրեց նորանոր երանգներով, թարմ դրվագներով, պատմություններով եւ հմտորեն ավելացրեց հեքիաթի շարադրանքին: Ժողովրդական բնագիրը անցկացնելով ստեղծագործական քուրայով, ցուցաբերեց գեղագիտական բարձր ճաշակ՝ միշտ հավատարիմ մնալով ժողովրդական բնագրի ոգուն ու բուն նյութին:

Բանահյուսական նյութերի գրական մշակման նմուշներ են Աղայանի «Յախավելի գաղանիքը» առակ - գրույցը, ուր արծաձվում է ժողովրդական բնագրերի հիմքում ընկած միասնական ուժի գաղափարը՝ («Գեղ կանգնի, գերան կկոտրի») հաղորդելով փիլիսոփայական - բարոյախոսական ընդհանրացում: Առաջին անգամ տպագրվել է «Ժողովրդական գրույց» վերնագրով («Վարժարան» ամսագրում), «Մանկական հեքիաթ», «Ճեղքն ու բախտը» եւ ուրիշ ստեղծագործություններ:

Յավոր չեն պահպանվել Աղայանի հեքիաթների ձեռագիր բնագրերը: Աղայանի անձնական արխիվում պահվում են գրողի միայն չորս հեքիաթների ձեռագիր բնագրերը (մյուս հեքիաթների բնագրերը մեզ չեն հասել):

Այդ հեքիաթներից է «Ճիզախը կամ Աներկյուղը» (Ֆ - 8, թիվ 3,8 էջից): Հեքիաթը սեւագրություն է, թերթերը մաշված, պատառոտված, ջնջումներով: «Ա» տարբերակը հեղինակն անվանել է «Ճիզախը», «Բ» տարբերակը՝ «Աներկյուղը»: «Ա» տարբերակն առաջին անգամ տպագրվել է 1911 թվականին, Աղայանի մահից հետո, «Ճիզախը» վերնագրով, «Հասկեր» ամսագրի թիվ 11-ում, հետեյալ մակագրությամբ. «Այս հեքիաթը վերջացած չէ: Հանված է այն թղթերից, որ հանգուցյալ Բ. Աղայանը մահից առաջ հանձնել է Հովհ. Թումանյանին: Իսկ երկ-րորդ տարբերակի ինքնագիրը՝ «Աներկյուղը» առանձին չի տպագրվել: 1947 թվականին Ա. Ե. Բ. տարբերակները միաժամանակ «Ճիզախը կամ Աներկյուղը» ընդհանուր վերնագրի տակ տպագրվել են Աղայանի երկերի ժողովածուի առաջին հատորում:

«Ասիայի ուլյաթ» հեքիաթի ինքնագիրը (Ֆ-8, թիվ 6ա, 6բ, 7) գրողի ուղղումներով ու շտկումներով, կազմված է երկու հատվածից: Առաջին հատվածն ունի երկու տարբերակ (12 էջ), իսկ երկրորդ հատվածը առաջինի օրգանական շարունակությունն է (24 էջ): Գրողի ֆոնդում պահպանվել է մի հեքիաթի ձեռագիր եւս՝ «Լինում է չի լինում» սկզբնատողով, անվերնագիր (Ֆ-8, թիվ 15, էջ 14): Այս հեքիաթն առաջին անգամ տպագրվել է «Ճեղքն ու բախտը» ամսագրում, «Անտիպ հեքիաթ» խորագրով (1941, թիվ 3), որը հետագա հրատարակություններում վերանվանվել է «Վաճառականի խիղճը»:

Ծանոթանալով Աղայանի արխիվի հեքիաթներին վերաբերող տասնյակ գրառումներին ու նշումներին, համոզվում ենք, որ հեքիաթագիրը յուրաքանչյուր հեքիաթի մտնեցել է յուրովի՝ ելնելով դրա առանձնահատկություններից: Ունենալով գրական մշակման կոնկրետ նպատակ, երբեմն բնագրերում անտեսված, երկրորդ պլան մղված գաղափարը դարձնելով իր հեքիաթի գլխավոր առանցքը, ավելի է ընդգծել ու շեշտել, հարմարացրել իր գաղափարական, մանկավարժական սկզբունքներին, կատարել ծանր ու եռանդուն աշխատանք:

Աղայանը ժողովրդական հեքիաթների տարբերակները հավաքել, սրբագրել, համեմատել է իրար հետ եւ ընտրել լավագույնից լավագույնը, ոսկերչի նման հղկել է ու բյուրեղացրել, ստեղծել է կոտ ու անզուգական, աղայանական անկրկնելի հեքիաթները:

Ի տարբերություն ժողովրդական բանահյուսական նյութերի գեղարվեստական մշակման առաջին փուլի, երբ հեղինակը սահմանափակվում է ստեղծագործական ոչ մանրակրկիտ աշխատանքով, ժողովրդական բնագրի վրա աննշան լեզվաոճական շտկումներ, անհրաժեշտ կրճատումներ կատարելով (երևակայական դրվագ կամ կերպար չի ներմուծում), երկրորդ փուլում, ընդհակառակը, հեղինակն իրեն իրավունք է վերապահում՝ հիմք ընդունելով ժողովրդական տարբերակի ընտրած սյուժեն, ստեղծագործական երևակայությամբ զարգացնել այն,

հարստացնել նոր դեպքերով, գործողություններով, կերպարներով, ստեղծել նոր ծավալի ու բովանդակության գեղարվեստական մշակված հեղինակային տարրերակը:

Աղայանի հեքիաթների մեջ գեղարվեստական մշակվածությամբ ու ռեալիստական գունեղ նկարագրությամբ, նպատակասլացությամբ ու ճանաչողական արժեքով առանձնանում է «Անահիտը», որը լույս է տեսել 1881 թվականին Թիֆլիսում եւ անմիջապես ջերմորեն ընդունվել ընթերցողների կողմից: «Անահիտի» մասին խոսելիս չպետք է զանց առնել մի փաստ, որը գրավել է նաեւ Հովհ. Թումանյանի ուշադրությունը: Ժամանակի բնագրատներին մեկը՝ Լեւոն Մանվելյանը, այն միայն է հայտնել, թե իբր Ալմայանը իր հեքիաթը վերցրել է Մեսրոպ Թադիաղյանի «Վեպ Վարսենկան» վիպակից:

Գրողը պատրաստվում էր հերքել «Անահիտի» վերաբերյալ այդ կարծիքը, բայց անսպասելի մահը վրա հասավ: Նրա վերոհիշյալ հեքիաթի հետ առնչվող մեկնաբանությունը եւ Մանվելյանի պատասխանը տվեց Թումանյանը, 1912 թվականի սեպտեմբերին իր ուշագրավ «Ղ. Աղայանի «Անահիտը» հոդվածով (Հորիզոն», 1912, թիվ 205):

Թումանյանը ապացուցեց, որ Աղայանի «Անահիտը» ժողովրդական հեքիաթ է, որի մի տարբերակն էլ «Փեշակը ոսկի ա» վերնագրով տպված է Տիգրան Նավասարդյանի հեքիաթների ժողովածուի մեջ¹, էն էլ Լեւոն տարբերակը, որ Աղայանը գիտեր մանկուց, իսկ վրացականը «Թագավորն ու արիեսպավորը» անունով (տպված է «Աղբյուր» ամսագրում 1883 թվականին, թիվ 1):

Աղայանի «Անահիտի» համար սկզբնաղբյուր են ծառայել ազգային բազում բանավոր պատումները, որոնք գրողը հավաքել է երկար պրպտումներով: Բաղդատելով հեքիաթի տարբերակները, հավատարիմ է մնացել հատկապես հայկական աղբյուրին եւ համադրական եղանակով ստեղծել է իսկական գեղարվեստական գոհար:

Փոքր ինչ պատկերացում կազմելու համար, համեմատելով ժողովրդական երկու տարբերակներում (Լուսի եւ Արցախ) եւ Աղայանի մշակած հեքիաթում նկարագրված այն հասկածը, ուր Անահիտը մերժում է թագավորի աղայի՝ Վաչագանի առաջարկությունը:

ԼՈՌՈՒ ՏԱՐԲԵՐԱԿ - «ՓԵՇԱԿԸ ՈՍԿԻ Ա»

- Թագավորն ի՞նչ փեշակ ունի, - հարցնում է աղջիկը:
- Վոա, ախչի, ի՞նչ ես ասում, գժվել խո՞չես: Ի՞նչ փեշակ պիտի ունենա թագավորը: Նա ըշխարիս սերն ա, ի՞նչ ուզես՝ կանե, ինչ ուզե՛ կոսե, ոնց որ ուզե՛ կապրի, մենք չիմս էլ նրա դույն ենք:
- Չէ, - ասում ա ախչիկը, - իմ մարդը պետք ա մի փեշակ էլ ա գլխեմա, ես անփեշակ մարդին կնիկ չեմ գնար:

ԱՐՑԱԽԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿ - «ԱՆԱՀԻՏ»

- «Ախճիզն էլ թա՛ թաքսվորեն եի՞նչ փեշակ օնրե:
- Տահանք թա՛ հինչ փեշակ պիտի ինի, էքցում, ալոր թաքավեր ա:
- Ախճիզը թա՛ օգում չըն»:
- Աղայան «Անահիտ»
- «- նա շատ լավ երիտասարդ էր: Բայց արդյոք գիտե՞ մի որեիցե արիեստ:
- Նա թագավորի որդի է Անահիտ, նրան ի՞նչ արիեստ է հարկավոր, ողջ աշխարհի տերը նա է, ամենքն էլ նրա ծառաներն են:
- Գիտեմ, որ այդպես է, բայց ո՞վ գիտե, այսօրվան ծառաների տերը վաղը կարող է ինքը լինել ծառա, թեև նա թագավոր էլ լինի եղած»:⁴
- 1. Տ. Նավասարդյան, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, 5-րդ գիրք, Թիֆլիս, 1889, էջ 74:
- 2. Նույն տեղում:
- 3. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ-7, Երևան, 1979, էջ 55:
- 4. Ղ. Աղայան, Հեքիաթներ, Երևան, 1937, էջ 70-71:
- Աղայանը իմաստավորել է միտքը՝ « ծառաների տերը վաղը կարող է ինքը լինի ծառա» եւ «արիեստը պետք է գիտենա տեր, թագավոր եւ իշխան»:
- Թվում է, թե փոփոխություններն անցնում են, սակայն ոճական իմաստավորում են հաղորդում հեքիաթին եւ ընդգծում արիեստի անհրաժեշտությունը բոլոր խավերի մարդկանց կյանքում: Ժողովրդի կյանքում արիեստի կենսական ու վճռական նշանակության գաղափարը արտացոլում է Աղայանի մանկավարժական հայացքների համակարգը:
- Հեքիաթի իմաստավորման կարեւոր գծերից է աշխատանքը, արիեստը, որը ժողովրդի համար ապահովում է բարեկեցիկ ու անդորր կյանք: Գրողը հարազատ մնալով ժողովրդական սկզբնաղբյուրների սյուժեին՝ ավելի է խորացրել դրանցում շոշափված համամարդկային գաղափարները, ընդլայնել է իր հերոսների գործունեության շրջանակները, նրանց պատկերել զանազան հարաբերությունների մեջ, հեքիաթային դարաշրջանը

օգտագործել իր հասարակական ու մանկավարժական գաղափարների մարմնավորման ու ժամանակի սուր խնդիրները արծարծելու համար:

Երբ կարդում ես Աղայանի «Ջանգի - Ջրանգի» հեքիաթը ու այն համեմատում Լեւոն տարբերակի «Ուշապ աղջկա հեքիաթի» հետ, որը սկզբնաղբյուր է ծառայել մեծ հեքիաթասացի համար, զգում ես, թե, ինչպիսի ջանասիրությամբ ու խնամքով, ինչպիսի սրնությամբ է ստեղծվել գրական տարբերակը: Այս հեքիաթի մշակման ընթացքում գրողը կատարել է կառուցվածքային անհրաժեշտ շեղումներ, ոճական, նկարագրական փոփոխություններ: Սկզբնաղբյուրում դեպքերը զարգանում են չափազանց արագ, երբեմն մանկածապառ, իսկ Աղայանը երևիսաներին ավելի մատչելի դարձնելու համար մանրամասն պատկերում է վիշապ աղջկա արարքները եւ նոր միայն տրամաբանորեն զարգացնում սյուժեն: Աղայանի հեքիաթը տարբերվում է բանահյուսական տարբերակից ոչ այնքան սյուժեով, հերոսների կամ դրվագների փոփոխությամբ, որքան հետաքրքիր ու տպավորիչ պատմելաձևով, ժողովրդական երանգներով ու չափազանցություններով:

Ժողովրդական հեքիաթների տարբերակներից է ծնվել նաեւ Աղայանի «Այծատուր» հեքիաթը, որի սկզբնաղբյուրներից են «Ճակատի գիրք չի ջնջվի», «Աստու գրածը բոլորմիշ չեղնի», «Խոր փողոխը խորատակ կինի...», «Այծի բալայի հեքիաթը», «Ճկտակյիրը»: Եթե ժողովրդական բնագրերում համանուն տեքստի իմաստային բովանդակությունը սկզբից մինչեւ վերջ ուղեկցվում է ամոլոք ճակատագրի հալածանքների պատկերմամբ, ապա Աղայանը բոլորովին այլ լուծում է տալիս իր հեքիաթին եւ եզրավակում ժողովրդական առածի տողերով: «Ուրիշի համար հոր փորոքը ինքը կընկնի նրա մեջ»:

«Հնարսգետ ջուլիակը» հեքիաթի համար իմք են հանդիսացել Տարանի «Ժամաստուն ջուլիակ» եւ Գարեգին Սրվանձոյանի «Համով - հոտով» գրքում տպագրված «Ժամաստուն ջուլիակ» սկզբնաղբյուրները: Աղայանն անփոփոխ թողնելով ժողովրդական բնագրերի սյուժետային գիծը՝ ներմուծել է նորանոր դրվագներ, կերպարներ, ավելորդ եւ ծանծրայի մասերը կրճատել ու հղկել:

Եթե ժողովրդական տարբերակում հայտնվելու համար հիմք են հանդիսացել Տարանի «Ժամաստուն ջուլիակ» եւ Գարեգին Սրվանձոյանի «Համով - հոտով» գրքում տպագրված «Ժամաստուն ջուլիակ» սկզբնաղբյուրները, Աղայանի անփոփոխ թողնելով ժողովրդական բնագրերի սյուժետային գիծը՝ ներմուծել է նորանոր դրվագներ, կերպարներ, ավելորդ եւ ծանծրայի մասերը կրճատել ու հղկել:

Աղայանը երկար տարիներ ապրելով ու ստեղծագործելով Թիֆլիսում, շվիվելով վրաց ժողովրդի բարբերին, գրական միջավայրին, բնականաբար բուռն հետաքրքրություն է ցուցաբերել դեպի վրաց ժողովրդի նիստ ու կացը, ազգային սովորությունները, ժողովրդական բանահյուսությունը: Դրա վառ ապացույցն է 1913 թվականին տպագրված Տ. Փիլոմյանի «Ղազարոս Աղայանի կապը վրաց բանավոր գրականության հետ» հոդվածը¹:

Գրողն իր կնոջ օգնությամբ, որը լավ տիրապետում էր վրացերենին, ծանոթանում է Հակոբ Գոգեբաշվիլու «Դեղա Էնա» (Մայրենի լեզու) դասագրքում գետնոված գրույցներին, նյութերին, որոնք անհետևանք չեն մնում հեքիաթների տարբերակների մշակման ժամանակ: Աղայանին ծանոթ է Լոկի «Եղեգնուհի» հեքիաթի վրացական տարբերակը («Լեռնամ բալի» - «Եղեգն աղջիկ»), որին նա անդրադարձել է 1890 թվականին «Աղբյուր» ամսագրում:²

Համադրական եղանակով մշակված հեքիաթների թվին է պատկանում նաեւ «Զի՛չ է, քի՛չ էլ» հեքիաթը, որի բանահյուսական տարբերակները հայտնի են «Ուլսայ», «Օխիկ», «Օխեկ» վերնագրով:

Գրողն օգտագործել է տարբեր ժողովրդների բանահյուսության մեջ տարածված բափառող սյուժե՝ աղբյուրի մոտ բնակվող կախարդի ու նրա մոտ տարբեր կերպարանքներ ընդունող, արիեստի գաղտնիքները սովորող աղքատ տղայի մասին:

Ժողովրդական տարբերակում ոչ մի-խոսք չկա բժիշկի մասին, դա Աղայանի մտահղացումն է: Գրողն Ուլսային հակադրել է իմաստուն բժիշկի կերպարը, որը Քաջիկին սովորեցնում է իսկական բժշկության արվեստը: Ճիշտ է բժշկի հաղորդած գիտելիքների մեջ էլ կան արտասովոր, ֆանտաստիկ հրաշքներ, որոնք բնորոշ են հեքիաթի ոճին:

Այս հեքիաթի ժողովրդական մեկ այլ տարբերակում (ուկրաինական) հեքիաթն ավարտվում է գլխավոր հերոսի ամուսնությամբ թագավորի աղջկա հետ, իսկ Աղայանի հեքիաթն ինչ ավելի խորհրդավոր ու զարմանալի վերջաբան:

Մի քանի տարբերակների հիման վրա համադրական եղանակով են մշակվել «Ասլան բալա» (սկզբնաղբյուրները՝ «Ասլան - բալասու հեքիաթը», «Ասլան բալասի»), «Հազարան բլուր» («Միմամախուլը», «Ջմրուխտ ոչի հեքիաթը»), «Մանուկ խան» («Մանուկ թագավոր», «Արդալամխտ թագավոր») հեքիաթները:

¹ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1913, թիվ 97:

² «Աղբյուր», Թիֆլիս, 1890, թիվ 1, էջ 10-20:

«Մանուկ խան» հեքիաթի մեր ձեռքի տակ եղած ժողովրդական տարբերակներում (հայկական, ռուսական, քաթարական) պատմվում է սովորական մի պատմություն. մեկը խաբեությամբ կողոպտելով ու հափշտակելով հարեւանի հարստությունը, դառնում է մեծահարուստ եւ ասպրում փառք ու պատվով: Գրողը հավատարիմ մնալով հիմնական նյութին, դրան ավելացրել է խաբդախ մեկի կողմից՝ իր անունով եկեղեցի կառուցելու եւ քաղաքի առաջին սիրելի դառնալու փաստը: Հեքիաթի գլխավոր հերոսը ներկայացված է ժողովրդական մախա-տիայի բնավորության եւ գործելակերպի բնորոշ գծերով ու յուրահատկություններով: «Մանուկ խան» հեքիաթի, ինչպես նաեւ ժողովրդական այլ տարբերակների հերոսների մեջ, ի հակադրություն իրականում հանդիպող անօրեն դատավորների, ժողովուրդը խառացրել է իր պայծառ երազանքը արդար ու իմաստուն դատավորների մա-սին:

Աղայանի ֆոնդում է պահվում «Հարազան բլուր» հեքիաթի ինքնագրից մի հատված՝ սեւագիր ջնջում-ներով, մաշված եւ պատված թերթերով: Այս հեքիաթը առաջին անգամ տպագրվել է «Հասկեր» ամսագրում, 1911 թ. առաջին չորս համարներում:

«Հարազան բլուր» թեման պատկանում է աշխարհի ժողովուրդների բանահյուսության մեջ լայն տարածում գտած հեքիաթների սյուժեների թվին: Համարյա բոլոր ժողովուրդներն էլ բազմաթիվ տարբերակներով պահպանել ու պատմել են հրաշք թռչունի, անմահական խնձորի հետեւից գնացող երեք եղբայրների արկածնե-րի ու նրանց սպասող չնաշխարհիկ արքայադստեր մասին պատմությունը:

Հայտնի է, որ Թումանյանը երկար տարիներ հավաքել է այս հեքիաթի տարբերակները, մեծ ոգեւորութ-յամբ աշխատել «Հարազան բլուր» պոեմի վրա, որը ցավոք մնացել է անավարտ եւ միայն հատվածներ են տպագրվել:

Վերոհիշյալ հեքիաթը մշակել են նաեւ Ստ. Զորյանը, Աթ. Խնկյանը եւ համանուն վերնագրերով տպագ-րել իրենց ժողովածուներում: Ամենախոսուն վկայությունն այն է, որ «Հագարան բլուր» Լուովա, Մեղրու, Արցա-խի, Տարանի եւ այլ տարբերակներ տեղ են գտել այդ գավառների հեքիաթներին նվիրված հատորներում, որոնք հրատարակել է Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ակադեմիայի Ազգագրության եւ հնագիտութ-յան ինստիտուտը:

Աղայանի հեքիաթների մշակումները ամբողջովին հաստատում են այն պահանջը, որ բնորոշել է Հովհ. Թումանյանը. «Հեքիաթները անդունդներ են՝ խոր, անձայր, անվերջ... Հեքիաթները գրական մարդիկ չեն հորի-նում, այլ առնում են ժողովրդական ու պատմում: Եվ շնորհիվ հենց էլ պատմելու մեջ է, որ իմանան ինչը փո-խեն, ինչը դուրս գցեն, ինչը պահեն, ինչ լեզվով, ինչ ոճով ու ինչպես պատմել, որ եւ գեղեցիկ դուրս գա, եւ ժո-ղովրդականի համը ու հոտը չկորցնի»¹:

МУРАДЯН А. С. — Из творческой истории сказок Г. Агаяна. Сравнение созданных Агаяном шедевров с его же пометками, правками и замечаниями, сделанными на рукописях, а также с вариантами черновиков из личного архива писателя, хранящегося в Музее литературы и искусства им. Е. Чаренца, — вот ключ для проникновения в творческую лабораторию писателя и ознакомления с его основополагающими принципами литературной обработки.

¹ Ե. Չարենցի անվան քանդաքան, Աղայանի ֆոնդ-8, թիվ 2, էջ 10:

² Հովհ. Թումանյան, Աստվածներ, թեմալոր խոսքեր, «Ենթադրական եւ մատենագիտական տեղեկություններ», Երևան, 1969, էջ 72:

ԱՐԱՄ ՀԱՅԿԱԶՐԻ ՊԱՏԱՎԱԾՔՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԱՅԻՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՌԱՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՆԻԿՈՅԱՆ

Արամ Հայկազը սփյուռքահայ գրականության սիրված դեմքերից է:

20-ական թվականներից հաստատվելով ԱՄՆ-ում՝ Արամ Հայկազը հասկացավ, որ հայ մնալու եւ հայ ապրելու համար կարևոր տեղ ունի գրականությունը: Նա համոզված էր, որ միակ ճշմարտությունը հայ լինելն է, իսկ միակ մայատակը՝ հայ մնալը:

Բ. Նուրիկյանին ուղղված նամակներից մեկում Արամ Հայկազը գրում է. «20-30 տարուան մեր ճիգերը գրեթե չարդիմատրուեցան, ու պառակտում հայությանը այսօր Միխոթի մեջ, աւելի քան երբեք՝ մօտ է զահա-վեժին: Եթէ միացեալ ուժերով աշխատենք, կրնանք քիչ մը աւելի արդիւնք ձեռք ձգել, այսինքն քիչ մը աւելի եր-կար ժամանակ հայ մնալու ու մեր շուրջիները հայ պահել...»

Մենք-ես ու դու ու մեզի պէս խորհողներ, կուսակցական ըլլալէ առաջ հայ եղողներ, չե՞նք կրնար իրար գալ ու բոլոր երկրորդական գծով ու անպատասխան հաշիւներէ վեր եղած՝ մշակույթի անունով կորիզ մը կազ-մել»:

Ահա այս մտասերեռումով էլ Արամ Հայկազը ստեղծում է իր գրականությունը:

Հայրենի երկրի հիշողությունները դեռ վառ էին, իսկ արքայի չորս տարիները «Քյուրդիստանի լեռներու մէջ» սովորեցրել էին նրան յուրովի տեսնել, զգալ, սիրել:

Գրչանուն վերցնելով գոհված եղբոր անունը՝ գրողն սկսում է տպագրվել՝ «ցերեկը հացին ետեւէն վազելով եւ զիշերը միայն գրականութեան կամ ինքնագրագրման յատկացնելով, երբ մարմինը յոգնած է ու աչքերը հանգիստ կը պահանջեն»:

Գրական առաջին իսկ քայլերից Արամ Հայկազը ջերմ ընդունելություն է գտնում ընթերցողներ շրջանում, - այս կամ այն թերթին, ամսագրին. աշխատակցելու բազմաթիվ հրավերներ ստանում:

Արամ Հայկազը կարոտի գրականության հետեւողներից էր եւ փորձում էր վերնագրել անցյալի հիշա-տակները:

Հայրենի եզերքն կորցրած հայն օտար երկնի տակ տառապում էր կարոտից, որը որքան էլ քաղցր էր ու համակող, այնքան էլ ցավատանջ ու տառապազին: Այս կարոտն էլ որոշեց սփյուռքահայ գրականության զար-գացման հետագա ճակատագիրը, նրա լինելության ճանապարհը:

Սփյուռքահայ գրողներից շատերն անցան օտարագրության, ինչպես Շահան Շահնուրը, Լեւոն-Չավեն Սյուրմեյանը, Մայրլ Աղեկը: Չնայած Արամ Հայկազի քարգմանված գործերը վառ չէին հնչում, նա հավատա-րիմ մնաց մայրենի լեզվին՝ որպէս ապացույց պատմելով հետեւյալը. «Երիտասարդ եւ օժտեալ հայ գրող մը նո-րավէպ մը կը պատմէ նշանատր Պեղիցի հեղինակ Սօրիս Մեքերիմկին կըսէ. «Ասիկա կրնամ հայերէն գրել, կամ գերմաներէն, կամ ֆրանսերէն: Լեզուներէն ո՞րը ամենէն արտահայտիչը կըլլայ իմ հորավէպիս համար»: Մեքերիմկին կը պատասխանէ. «Ի՞նչ լեզուով կաղօթես»: «Մայրենի լեզուով, անշուշտ», - կըսէ երիտասարդ գրողը: «Ուրեմն պետք է հայերէն գրես, - կըսէ Մեքերիմկին»:

Բեղուն է Արամ Հայկազի գրիչը: Հրատարակել է պատմվածքների բազմաթիվ ժողովածուներ՝ «Յեղին ձայնը» (առաջին եւ երկրորդ հատորները), «Չորս աշխարհ», «Պանդոկ», «Կարօտ», «Երջանկութիւն», «Ապրէք երեխեր», «Չորս տարի Քյուրդիստանի լեռներուն մէջ» վեպը եւ «Շապին-Գարահիսարը եւ հերոսամարտը» լայ-նածավալ աշխատությունը:

Կարոտը Արամ Հայկազի գրականությունը բնութագրող հիմնական գծերից է: Հեղինակն ինքսը այս կա-րոտին միախառնված, իր գրականության ներկան անցյալին կապող այս գործը զգացությամբ մեզ տանում է դե-պի անցյալ, քանի որ այնտեղ է հային անհրաժեշտ կենսական ուժի աղբյուրը:

Մակայն սա չի նշանակում, թե հեղինակը չի տեսնում ներկան, չի երազում ապագայի մասին: Եթե փոր-ձենք բնութագրել նրա ստեղծագործությունն ըստ միջավայրի, ապա կտեսնենք, որ նա գրում է չորս տարբեր աշ-խարհների մասին: Հայրենի եզերք. հեղինակը պատմում է հայրենի երկրի, մանկության անհոգ ու երջանիկ օրե-րի մասին, «Քյուրդիստանի լեռներ». գրողի պատմական օրերի հիշողություններն են, արքայի երկար ու ծիզ չորս տարիները: Պոլիսը վերադարձն է դեպի հայկականություն, իսկ Ամերիկան արդեն հեղինակի իրական կյանքն է: Այս աշխարհները անջրպետված, մեկուսացված չեն: Շատ հաճախ ամերիկյան կյանքին վերաբերող որեւէ պատմություն անելիս հեղինակը շեղվում է բուն նյութից, մտքի թելերով թռչում դեպի հայրենի երկիր, ապա վերադառնում իրականություն՝ մի քիչ ավելի թախծոտ, մի քիչ ավելի մեծացած:

Գրականության նյութը նա վերցնում է իրեն շրջապատող մարդկանց կյանքից. «Իմ գրականութիւնս կեանքիս վէպն է. վէպ մը որմն մէջ կը խառնուին քանի մը դրացիներ, ընտանիքիս անդամներ, սերերս-յիմար ու խելօք ու քիչ մըն ալ գաւառացի տղու ապրում...»: Իր ստեղծագործությունների բնարական հերոսն ինքն է՝ հեղի-նակը, որն ամեն մի տողի մեջ բացում է իր հոգին, իր սիրտը: Իր ստեղծագործությունները նա հիմնականում